

Eduskunnan tulevaisuusvaliokunnalle 15.11.2017

Lausunto työn tulevaisuudesta ja työn merkityksestä ihmisten itsesäätelylle

Juha Siltala, Suomen historian professori, Helsingin yliopisto

Palkkatyösuhteet tulivat länsimaissa toisen maailmansodan jälkeen vallitsevaksi tavaksi integroida kansalaiset yhteiskuntaan ja jakaa eläke- ja sosiaaliturva. Palkkatyöntekijöiden osuus kakusta ei esimerkiksi sukupolvilainapohjaisissa eläkkeissä ollut suorassa suhteessa heidän yksilölliseen marginaalituottavuuteensa maailmanmarkkinahinnoilla. Talouskasvu ja tuottavuuden lisääntyminen siirtyivät jokseenkin sellaisinaan palkkoihin niin kauan, kuin talous kasvoi myös kehittyneissä maissa ripeästi sotavahinkojen korjaamisen, massatuotannon ja kestokulutustavarabuumin, energia- ja raaka-ainepanosten halpuuden takia. Pääomien sijaintipaikkakilpailua rajoitettiin ja järjestäytyneiden työntekijöiden tinkimisvoimaa lisäsi se, ettei kehitysmaiden halpatyö vielä kilpailuttanut hintaa alas. Täystyöllisyys ja yhteiskuntarauha yksilöivän keskiluokkaisen kulutuksen keinoin olivat sodan jälkeisen yhteiskuntapolitiikan keskeiset tavoitteet. Palkkatyö ankkuroi myös yksilöiden identiteetin suhteessa toisiin ja palkitsi pidentyvän koulutuksen, usein julkisen sektorin vakinaisena työnä.

Ylikapasiteettikriisi ja hiipuvien voittojen kohentaminen työn hintaa halventamalla, työntekijöitä karsimalla, kehitysmaiden halpatyöllä ja automaatiolla yhdistyneenä lakko-oikeuden siirtymiseen paikallisilta työntekijöiltä liikkuvalla pääomalle huononsivat työntekijöiden vaihtosuhdetta. Suomessa työvoimasta 2/3 työskentelee toistaiseksi voimassa olevissa työsuhteissa mutta pelkää entistä enemmän irtisanomisia, uuden työn ottamista huonommilla ehdoilla ja työmäärän lisääntymistä. Kolmannes työvoimasta on tarvittaessa käyttöön tulevaa puskurityövoimaa: itsenäisiä alihankkijoita omine eläke- ja sairaskuluvastuineen, vuokratyöntekijöitä, vastentahtoisesti osa-aikaisia, nollasopimuksella odottelevia (83000 2015) ja määräaikaaisia. Yrittäjäriski siirtyy työntekijöille. Palkkatyö pelkistetään selvimmin irti sosiaali- ja eläketurvalisistään alustataloudessa, jossa välittäjä vain saattaa yhteen asiakkaan ja työntekijän ja työ maksetaan keikkakorvauksena – usein valmiiksi tingityllä hinnalla. Tällöin palkkatyö lähenee historiallista alkumuotoaan, kiertelevien sadonkorjaajien ja päiväläisten tekemiä maataloustöitä ennen palkkatyön normalisoitumista enemmistön tavaksi hankkia elantoaan.

Työn heikentymisestä toimeentulon lähteenä on Economic Policy Instituten tutkimusten mukaan turha syyttää robotteja. Syynä on työntekijöiden tinkimisvoiman heikkeneminen ja korvausten eriarvoistuminen. Nousu finanssikriisin jälkeisestä lamasta on parantanut työllisyyttä mutta ei suinkaan nostanut palkkatasoa eikä palkkainflaatiota siinä määrin kuin edelliset nousukaudet. Sekulaarin stagnaation pitkittymistä onkin selitetty palkkamaltista johtuvalla kysynnän heikkoudella.

Mediaanipalkkojen jääminen tuottavuuskasvusta jälkeen selittyy myös sillä, että tuottavuus kasvaa ulkomaankauppaa käyvässä teknologiateollisuudessa ja työpaikat taas syntyvät vähittäiskauppaan, ravintola- ja hotellipalveluihin ja rakennustyöhön. Automaation aikaansaama tuottavuuden parantuminen ei ole sellaisenaan käytettävissä esimerkiksi vanhustenhoitajien palkkaamiseen julkiselle puolelle, koska verokilpailu asettaa ehtonsa yhteisöverolle. Näin ollen tarpeellista työtä jää tekemättä ja syntyy pitkäaikaistyöttömyyttä ja alityöllisyyttä (Saksassa alityöllisten osuus nyt noin viidennes työvoimasta). Työmarkkinat polarisoituvat niin, että esimerkiksi ekonomisti Tyler Cowenin mukaan vain 15-20 %:n yksilöllinen marginaalituottavuus riittää maailmanmarkkinoilla kunnollisen palkan saamiseen ja muut putoavat keskiluokasta.

Jäljelle jäävät tai uudet ammatit edellyttävät enemmän sosiaalisia taitoja kuin kvantitatiivisia. Koneet tunnistavat kaavoja, luokittelevat ja diagnosoivat, mutta oppivat vain osoitetuista esimerkeistä eivätkä ohjaamattomasti. Ne oppivat esimerkeistä keskimäärin oikeita ”inhimillisiä” reaktiotapoja mutta eivät empatiaa. Johtaminen (yhteistyön organisoiminen), tiimityö, valmennus ja epäselvien ongelmien ratkaiseminen jää ihmiselle. Viisaasti käytettyinä koneet kyllä edistäisivät luovuutta tekemällä raa’an aineistonkäsittelyn ihmisten puolesta – nykyään asiantuntijatyöntekijät joutuvat takkuamaan kirjaamisten kanssa huomattavan osan ajastaan.

Kun puhutaan verkostopohjaisesta, väliaikaisesta työorganisaatiosta, puhutaan palkkatyösuhteen muuttamisesta keikkailuksi. Jotta syntyvistä ja katoavista myyntimahdollisuuksista saisi etua, pitäisi joko hankkiutua teknisen markkina-alustan haltijaksi tai olla aina huipulla, mikä on mahdotonta huippu-urheilijoille ja artisteillekin. Organisaatirooli, reviiiri, toimenkuva ja rutiinit ovat antaneet myös psyykkiset rajat suhteessa muihin: kun on tehnyt reilun osansa, on ansainnut palkkansa ja arvostuksensa. Jos sen on ylittänyt, ansaitsee ylityökorvauksen ja kiitoksen. Jo himmeliorganisaatio suoltaa enemmän pitäisi-vaatimuksia työmuistia täyttämään ja stressaamaan kuin työntekijä ehtisi – priorisointi on kaunista puhetta ilman lupaa jättää jotain tekemättä, jos ei kunnolla ehdi kaikkea. Ehtimisen pakko saa

ylemmät toimihenkilöt tekemään palkattomia ylitöitä kotona. Työsuojaus jää muinaisjäänteeksi, joka rajoittuu työnantajan tiloihin. Resilienssiä ihmisellä on sen verran kuin hänelle on kertynyt kokemuksia luotettavasta ympäristöstä ja lapsuuden hoivasta.

Nuoren polven pitäisi olla resiliienttiä, sillä se on tutkitusti elänyt turvallisimman lapsuuden historiassa. Nykyisiä nuoria aikuisia on kohdeltu useimmiten yksilöinä, joilla on arvonsa, eikä piiskattu alistumaan. Nuoret ovat kuitenkin tutkitusti myös haavoittuvia narsistisesti, sillä heidän pitäisi olla jotakin erikoista – onhan heitä kohdeltu ainutkertaisina yksilöinä. Työn heikkeneminen elinkeinona näkyy kuitenkin parhaiten juuri sukupolvien välillä. USA:ssa, Ranskassa, Britanniassa ja Saksassa on todettu nykyisten 30-vuotiaiden saavuttaneen vähemmän varallisuutta ja vakiinnuttaneen työmarkkina-asemaansa huonommin kuin edeltävien polvien samassa iässä; samoin y-sukupolven työllisyys on ollut katkonaisempaa. Ilmiötä on Suomessa selitetty pois sillä, että nyt on eletty vaikeaa suhdannetta ja että kyse on paljolti opiskelijoista, jolloin tilanne tasoittuisi työuran loppuvaiheessa: silloinhan nykyiset nuoret aikuiset perivät vanhempansa. Mielestäni vastaväite ei oikein kohtaa sitä muissa maissa esiintuotua seikkaa, että nuorten oma elinikäinen ansaintakyky on heikentynyt. Thomas Pikettyn mukaan länsimaisen keskiluokan vaurastuminen näkyi kyvyssä säästää oma asunto palkkatyöllä. Onko nuorempien ikäluokkien keskiluokkaisuus siis kiinni siitä, perivätkö he suurten ikäluokkien aikanaan säästämisen asunnon? Kysymykseen vastaavat tulevat tilastot. Keskityn työn heikentyneen tai mahdollisesti heikentyvän vaihtosuhteen sosiaalisiin ja psyykkisiin vaikutuksiin.

Länsimaissa yhteiskunnissa sodan jälkeen poliittinen kiihkoilu laantui. Mitä paremmin kansalaiset kokivat hallitsevansa kohtaloaan työnteolla, koulutuksella ja intressipohjaisella neuvottelulla, sitä vähemmän tarvittiin hyvän ja pahan välistä taistelua identiteettipohjaisten suurryhmien kesken. Vakaan ja ennakoitavan hyvinvoinnin kausi ehti tuottaa optimismiin sukupolvien aseman jatkuvasta helpottumisesta. Tarvehierarkiassa siirryttiin henkiinjäämisarvoista itsensä toteuttamiseen työssä, sosiaalisiin tarpeisiin ja työn merkitykseen, jotka ovat kyselyissä korostuneet enemmän pisimmälle kouluttautuneilla. Nykyisin länsimaiden suurin huoli koskee sitä, miten jälkeläiset selviytyvät (PEW-kyselyt). Nuorisobarometrissa enää pieni vähemmistö uskoo oman ja sukupolvensa aseman paranemiseen. Henkiinjäämisarvot saattavat palata ja ei-materialistiset arvot väistyä, mikä tekee empatiasta ja sosiaalisista taidoista vähemmän tärkeitä kuin laajan vaihdon ja perusturvan yhteiskunnissa.

Palkkatyö määrittelee yleisenä normina kaikkien elämää sitä voimakkaammin, mitä enemmän ”epätyypilliset” työt lisääntyvät. Downshiftaajat ja sosiaalipummit kuulevat kunniansa nettikeskusteluissa. Yksilöille keskiluokkaisen palkkatyön normi tuottaa sisäisen ristiriidan sen välille, mitä pitäisi olla ja mitä todellisuudessa on. Yksilöityneissä työmarkkinatilanteissa on helppo kuvitella, että muut saavuttavat ihanteen ja vain minä en. Siitä seuraa masentumista ja vetäytymistä pelistä.

Ponnistuksen ja palkinnon ennakoitava suhde on itsesäätelyn edellytys. Itsesäätelyn takaisinsyöte on sujuminen: A johtaa B:hen, ihminen osaa ja pätee, on oikealla paikallaan, pystyy vaikuttamaan asioihin, saa sen ansiosta tunnustusta ja kokee olevansa hyödyksi. Syntyy terveyttä edistävä ja motivaatiota ruokkiva koherenssin tunne, joka on yhdistelmä hallinnan tunnetta ja tulevaisuudenuskoa (A. Antonovsky 1979) Ellei työn avulla voi parantaa itsensä ja perheensä asemaa, kontrollimotivaatio pettää. Myös realiteettien testaus muuttuu eikä välttämättä vain turhasta suorittamispakosta vapautumisen suuntaan. Jos yhteiskunta jakautuu oligarkkeihin ja prekaareihin, jotka eivät pääse keskiluokkaiseen turvaan, syntyy historiasta tuttu maaorja- ja peonimentaliteetti. (Fromm-Maccoby 1970) Kun ollaan olosuhteiden armoilla, kohtaloon alistutaan eikä enää yritetä parantaa elämää edes siltä osin kuin se olisi mahdollista. Lohtua haetaan huumeista ja uskonnoista, statusta väkivallan avulla.

Niin kauan kuin vertailua harrastetaan menetettyyn keskitasoon tai niin kauan kuin arvellaan muiden yltävän siihen, statusinkonsistenssia voidaan korjata ryhmänarsismilla (identiteettipolitiikka). Loukkaantumiset oman identiteettiryhmän arvon ja symbolien puolesta auttavat muuttamaan aktiiviseksi taisteluksi passiivisen uhriutumisen sijasta. Psykoanalyttinen perinne kutsuisi sitä ahdistuksen sitomiseksi, mutta samasta asiasta voi puhua kognitiivisesti kontrollin palauttamisena tai aivotutkimuksen ja evoluutiopsykologian mukaan taistelu- ja pakoreaktion vaihtoehtona lamaantuneelle jähmettymiselle. 1990-luvun globalisaatiohuumassa nationalismia ja uskontoa pidettiin menneen maailman asioina. Nyt ne ovat paljon tärkeämpiä tapoja itsen ja muiden määrittelyyn kuin 1900-luvun jälkipuoliskon sekularisoituvissa länsimaissa. Ryhmään kuulumisen tavallaan jakaa omanarvontunnon kokemaa markkinariskiä: ihmisen arvo ja hyväksyminen muiden joukkoon säilyvät ainakin kansakunnan, etnisen ryhmän tai uskontokunnan jäsenenä, kävi miten kävi. Tämä on tietysti vain yksi selitys ryhmähakuisuuteen - sen ulkopuolelle jää maailmanpolitiikan tarkastelu.

Sitten kun ei uskota ihmisten keskimäärin enää yltävän keskiluokkaan, syntyy tilaa kastiuskomuksille: uskotaan yksilöiden ansainneen kohtalonsa vaikka perimänsä

takia. Tällöin tuskallinen vertailu tosin poistuu mutta myös länsimaisten yhteiskuntien talouskasvua edistänyt mentaliteetti rapautuu.

Asenteellinen resilienssi ei riitä korvaamaan todellista elämänhallintaa. Enemmän toivoa voi kiinnittää niihin tekijöihin, jotka jatkossakin nostavat työntekijöiden arvoa ja tinkimisvaraa. Pelkkä alusta ei riitä synnyttämään joukkoälyä. Jonkun pitää huolehtia pelisäännöistä ja tarjonnan laadusta. Toisaalta työn organisointi voi olla kannattavaa myös entisenlaisissa organisaatioissa, sillä vakinainen, hyvin maksettu väki tuottaa laatua ja kiinnittää asiakkaita. Uberin vaihtoehtona on Lyft, WalMartin vaihtoehtona Costco. Valmentaja, joka kutoo sirpaleista kokonaisuuden ja osoittaa kullekin tuottavimman ja mielekkäimmän paikkansa, tulee epäilyttävän lähelle vanhaa johtajan tehtävää.

Tulevaisuuden työmarkkina-arvauksissa polarisoitunutta kuvaa työmarkkinoista on monipuolistettu niin, että korvaamattomasti luovan ja supliikkia omaavan it-velhon ja koneistamatta jäävän ruumiillisen halpatyön lisäksi esiintyy myös taitoja ja sosiaalisuutta vaativaa palvelutyötä, joiden tekijät yltävät keskiluokkaan. It-velho tarvitsee niskahierojan, terapeutin ja timpurin. Jos osaamista vaativaan palveluun liittyy asiakaspinnan hallinnan ja kustomoinnin mahdollistava supliikki, myös paikallinen palvelutyö voi tuottaa säällisen elannon skaalautumatta koneen avulla tai olematta maailman huippu. Ruuan tuotanto paikallisena tarjoaa kuluttajille kokemuksen kontrollista ja yksilöllisestä tyylittelystä, kunhan maanviljelystaidot ja paikallinen lajikirjo vain saadaan säilymään. Myös ruumiillinen työ voi lisätä arvoaan.

Hallituksen selonteko toteaa tarpeen uusia sosiaaliturva, joka on liiaksi liittynyt teollisen yhteiskunnan työsuhteisiin. Raportti siirtyy työn silppuuntumisesta keskusteluun työn inhimillisestä merkityksestä, jolloin työn huonontuminen toimeentulon turvaajana kääntyy mahdollisuudeksi luoda itse merkityksiä yhdessä muiden kanssa. Pelkkä osuuskunta ei kuitenkaan tuota kevytyrittäjyyttä, jos eläke ja terveysturva on kustannettava itse. Vertaistuen on kehityttävä freelancereiden ja alihankkijoiden oikeudeksi yhdessä ylläpitää työn minimihintaa kartellilainsäädännön sitä estämättä, sillä ostajatkin ovat keskittyneitä ja voivat käyttää hallitsevan markkina-asemansa etuja (mediatalot, kiinteistönhuoltopalvelu-yhtiöt, metsäyhtiöt). Mukana kannettavan eläketilin rajat ilmenevät pienyrittäjien minimoimissa YEL-maksuissa. Jotta alustatalous osoittaisi luovat mahdollisuutensa myös työntekijöille, näiden toimintakyvyn edellyttämä jatkuvuus ja ennustettavuus täytyy taata muilla keinoin. Toimeentulon koostaminen palkkapätkistä ja freelance-keikoista onnistuu, jos perusturva irrotetaan yhtenäisestä työhistoriasta.

Palkkatyön keskiluokkaisuus on levännyt eläkkeiden sukupolvilainaluonteeseen varassa mutta myös julkisten koulutus- ja terveystalouksien. Palkkatyöntekijä ja tuettu maatalousyrittäjä ovat saaneet siis enemmän kuin marginaalituottavuutensa mukaisen osan yhteiskunnallisesta tuotoksesta. Sen looginen jatko pirstoutuvien ja halpenevien keikkatöiden maailmassa olisi kansalaisosinko, kansalaispalkka tai perustulo. Sen ongelmat tulevat vastaan työn moraalitaloudessa: veronalaiset keskiluokkaisten työntekijät ovat valmiit maksamaan vain sellaista hyvinvointivaltiota, jota itsekin perheineen voivat hyödyntää. Sen sijaan toimeentulotuen tai taatun minimitulon saajia epäillään sosiaalipummeiksi, heitä halutaan hätistää elättämään itse itsensä ja heidät etäännytetään empatiasta: ei kuvitella itseä samaan tilanteeseen. Ranskassa köyhyys on muuttunut yhteiskunnallisesta rakenneongelmasta yksilölliseksi paheeksi, riippuvuuskulttuuriksi, jota vastaan taistelemista 71 % pitää tärkeänä (Ipsos Sopra-Steria –kysely 2017 keväällä; Le Monde 28.10.2017 ”Les procureurs de l’assistanat” Anne Chemin) Perustulon, kansalaisosinkon, negatiivisen tuloveron ja palkkasubventioiden ongelmaksi jää niiden väistämättä niukka taso verrattuna menetettyihin keskivertotyösuhteisiin.

Vaikka vastikkeettomat raha-avustukset tutkitusti lisäisivät hyödyllisiä aktiviteetteja eivätkä passivoisi sohvalle päihteitä ja viihdettä kuluttamaan (R. Bregman 2016), ne pystyisivät korvaamaan palkkatyön vain siinä teoreettisessa tapauksessa, että veroparatiisit saataisiin verolle ja kansalaisosinkojen taso ylemmäksi kuin 500-1000 euroa. Nykytasolla syntyy vapauden valtakunnan sijasta pahimmassa tapauksessa kaksien työmarkkinoiden järjestelmä, jossa valtio kustantaa halvan työvoiman niille, jotka sitä käyttävät. Minimitulot eivät tuota tuloveroja valtion kassaan, jolloin muiden verokuorma kasvaa.

Koulutustasojen merkitys saturoituu, jos palkkahajonta samantasoisten kesken on suurempi kuin koulutustasojen välinen. Akateemiset tutkinnot ovat käyneet jo lakipisteessään, vaikka niitä on kevennetty ja tuotantoaikoja väkisin lyhennetty. Mietintö toteaa sekä laaja-alaisen synteesikyvyn että syvällisen asiaperehtymisen tarpeen. Varttuneetkin tutkijat tarvitsevat keskittymisrauhaa. Suomessa saatu alhainen hyöty koulutusinvestoinneista selittyy osaksi sillä, ettei tietoa uskalleta soveltaa oman asiantuntemusalan yli siinä pelossa, että asiantuntemus riitautetaan. Alustatalous ja joukkoistaminen voisivat tuoda yhteen etäällä toisistaan sijaitsevat tiedonalat ja asiantuntemukset, jotka ovat relevantteja ongelman ratkaisussa. Pelkkä verkkoteho ei riitä, jos tutkijoiden huomiokykyä hajottavat hallinnolliset huolet ja käytännön riesat. Tutkimusrauhan puute varttuneilla tutkijoilla ja tiukka oppiainejako tiedon soveltamisessa estävät saamasta kaikkea hyötyä irti siitä tiedosta, mitä saatavilla olisi.

